

Дати

С

Микола Сулима

МИКОЛА БАЖАН: МІЖ МИХАЙЛЕМ СЕМЕНКОМ І МИКОЛОЮ ХВИЛЬОВИМ

Уманчанин Андрій Чужий (Андрій Сторожук, 1897—1989) у поемі “Давно нема ні Леся, ні Михайля, а голоси їх Софіївка береже й досі”, присвяченій Ірині Михайлівні Семенко, дочці поета-футуриста, згадує, як познайомився з лідером українських авангардистів: юний поет читав свої вірші дівчині Наталці; це читання почули Лесь Курбас і Михайль Семенко, познайомилися, М.Семенко взяв у Андрія зошит з віршами й відібрав кілька для альманаху “Семафор у майбутнє” (Київ, 1922). Так Андрій Чужий увійшов в українську літературу.

А уманчанин Микола Бажан в альманах “Семафор у майбутнє” не потрапив. Хоча мав уже опубліковані поезії “Хай море зрадливе хвилює...” та “Хай геть згинуть барви, звуки...” (1919 і 1920 рр.). Із М.Семенком Лесь Курбас, очевидно, познайомив М.Бажана тоді, коли той уже навчався в Кооперативному інституті імені Михайла Туган-Барановського (у спогадах “У світлі Курбаса” М.Бажан пише про свої відвідини режисера на Лютеранській вулиці: “Курбас говорив так тепло й сердечно, що я відчув себе вільніше, більш охочим до відвертих признань. Актора з мене не вийшло, не буде й режисера, кооператора теж. Пишу потаємці вірші. “Прочитайте бодай одного”. В голові моїй вирувало сум’яття. Отже, й строфи згадати не міг. Курбас не наполягав”¹). Певне, Лесь Курбас порадив Миколі Бажану піти на літературний вечір поетів-аспанфутівців. Естетична платформа Семенка чи не найбільше відповідала настроям молодого поета. Адже ще в Умані Микола Бажан разом зі Степаном Мельником та Манушкою Митерським організували “асоціацію футуристів-спіралівців”². У 1923 р. М.Бажан приєднується до футуристів, починає активно друкуватися.

У київській газеті “Більшовик”, де відділ літератури й мистецтва очолював М.Семенко, 17 травня 1923 р. надруковано вірш М. Бажана “Руро-марш”, 23 червня — статтю “Лесь Курбас і Всеволод Мейєрхольд”, 21 липня — “Аеро-марш”, 24 і 26 липня — переклад оповідання Л. Мотта “Срібляста лиса” (26 липня надруковано ще й вірш “Крижмо Комуни”), 31 липня — рецензію на збірку “Поеми” Олекси Слісаренка (до речі, вона вийшла в футуристичному оформленні М. Бажана), 10 серпня — вірш “Червоноармійська” (“Ріллю доріг засіває вітер...”; пізніший варіант — “Борозну доріг засіває вітер...”) — чи не єдиний твір цього періоду, який поет включить до зібрання своїх творів. У “Жовтневому збірнику панфутуристів” (також 1923 р.) надруковано його вірш “Сурма юрм”. У грудні 1923 р. в третьому числі “Глобуса” вийшов друком вірш “Про Євмена”.

Не менш яскравим і плідним виявився для М.Бажана й 1924 рік. Почався він із зустрічей футуристів із Володимиром Маяковським, який приїздив до Києва, а

¹ Вітчизна. — 1982. — № 10. — С. 143.

² Там само. — С. 144.

далі для М.Бажана цей рік був позначений низкою публікацій його поезій: у 1—2 числі “Червоного шляху” друкується вірш “Мене зелених ніг...”, в інших часописах та збірниках — вірші “27 січня”, “Пісня про протигаз”, “Колискова”, “Про жито й кров”, “Імобе з Галаму”.

М. Бажан бере активну участь у всіх заходах футуристів: виступає з лекціями (“Синабар і ми” — про американське авантюрне кіно, “Взаємовідношення і зв’язок релігії і мистецтва”, “Установка комункульту”, “Культурний штурм села” та ін.), з читанням своєї поезії. У листопаді 1924 р. газета “Більшовик” друкує повідомлення, що Гео Шкурупій і Микола Бажан підготували для Держвидаву збірник “Пісні юних піонерів”, для видавництва при часописі “Червоний шлях” — збірники “З нами Ленін” та скаутську книжку “Юний ленінець”, а для видавництва “Час” — “Ленінський декламатор”.

А тим часом в організації футуристів назріває криза. Витоки її слід шукати в 1923 р., коли виникла ідея об’єднання творчих сил у Жовтневий блок мистецтва, до якого мали ввійти футуристи, “гартованці”, “плужани”, “березильці” й “михайличенківці”. Почалися складні переговори й консультації, зокрема з’ясування, хто ж буде очолювати блок. Не все гаразд було і в творчих організаціях, які висловили готовність той блок утворити. Футуристична Асоціація комункультівців внаслідок бунту молодих письменників проти диктату М. Семенка розпадається на три літературні організації: Київкомункульт, “Жовтень”, а ще одну М.Семенко хоче утворити в Харкові й видавати тут часопис “Комункульт”. У 1925 р. зусиллями “бунтарів” було видано невисокого творчого рівня збірник “Гольфштром”. 1 і 2 квітня 1925 р. збирається Центральне бюро, до складу якого входять М. Семенко, Ол. Слісаренко, Гео Шкурупій, М. Яловий та Й. Стрільчук (останній на засідання не з’явився), бюро, яке мало остаточно з’ясувати умови об’єднання “Гарту” й футуристів-комункультівців. Дійти спільної думки знову не пощастило: за об’єднання проголосували Ол. Слісаренко, Гео Шкурупій та М. Яловий, проти — М. Семенко й М. Бажан (хоча згодом він змінив своє рішення).

Назріває розкол у “Гарті”. У 1924 р. без відома смертельно хворого В.Еллана (Блакитного), керівника “Гарту”, вийшов у світ альманах “Квартали”. Підготували його молоді члени “Гарту”. Ідея альманаху належала М.Хвильовому, так само, як і ідея створення літературного гуртка (чи студії). “Урбіно”, учасники якого мали намір втілити в життя постулат “червоного формалізму”. “Урбаністи” склали згодом ядро Вапліте.

Молодих “плужан” не задовольняють погляди на літературу їхнього лідера С. Пилипенка.

Ці бродіння врешті завершуються виходом із “Гарту”, “Плуга” й “Жовтня” М.Ялового, Ол.Слісаренка, П.Тичини, Г.Епіка, П.Панча, О.Досвітнього, О.Копиленка, В.Фельдмана, М.Йогансена, В.Сосюри, А.Любченка, О.Громіва, Ю.Яновського, М.Бажана, І.Дніпровського, М.Майського, А.Лейтеса, Г.Коцюби, В.Вражливого, Б.Червоного, П.Іванова, О.Довженка, Гео Шкурупія та утворенням Вапліте, керівником якого стає М.Хвильовий.

Отже, М. Бажан перестає бути футуристом і стає ваплітянином. Мотиви цього кроку міг би пояснити лишень сам поет. Можливо, тоді ця творча переорієнтація сприймалася й тлумачилася інакше, а сьогодні вона викликає подив, бо М. Бажан по суті змінив одного авторитариста на іншого: і М. Семенко, і М. Хвильовий не терпіли інакодумства й вимагали від членів своїх організацій суворого дотримання правил, проголошених у програмах і маніфестах.

Назріває літературна дискусія 1925—1927 рр., яка, з одного боку, виявить високі вимоги до літературної творчості, з другого — ще більше відкине на різні полюси тих, хто в той час творив літературу.

Перехід від М. Семенка до М. Хвильового, який, певна річ, був не легкий, не позначився на творчій активності поета. У 1925 р. з'являються друком уривки та повний текст його "Повісті про містера Юза і трампа Джека", вірші "Осіння путь", "Пісня бійця". У 1926 р. М. Бажан друкує "Дорогу несходиму", "Нічний момент", "Любисток", "Розмай-зілля", "Неясний звук", "Папороть". Цього ж року виходить перша збірка поета – "17-ий патруль".

Тим часом М.Семенко, як людина не злопам'ятна, кличе всіх своїх "валенродистів" у ВУФКУ (Всеукраїнське фото-кіно-управління), а потім і в Одесу – для роботи в кіно. З його легкої руки поети й прозаїки стають кіносценаристами, а М. Бажан очолив журнал "Кіно". Є, мабуть, підстави говорити про те, що перехід у Вапліте, очевидно, не виправдав очікуваних сподівань М.Бажана. На початку 1927 року М.Семенко запрошує його й Гео Шкурупія на якусь "перехресну станцію", аби обговорити з ними стан справ, розібратися в тому, що за цей час відбулося. І М.Бажан приходить на це обговорення. "Стенограма" розмови ввійшла до збірника "Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох" (1927). У квітні 1927 р. виходить перше число журналу памфлетів "Бумеранг", участь у якому взяли М.Семенко, Гео Шкурупій, М.Бажан і О.Перегида. Ці дві події, як виявилось, були прелюдією до регулярного виходу журналу "Нова генерація", перше число якого побачило світ у жовтні 1927 р. А в грудневому числі "Нової генерації" М.Бажан уже друкує датований 1924 р. вірш "Цирк". У другому та п'ятому числах журналу "Вапліте" ще публікуються вірші М. Бажана "Дорога" та "Елегія атракціонів".

Зустріч на "перехресній станції" не пройшла безслідно ні для Гео Шкурупія, ні для М.Бажана. М.Йогансен в "Автобіографії", яка збереглася в архіві М.Плевака, пише: "Після розпаду "Гарту" був одним із фундаторів Вапліте і перебував там аж до розпаду цієї організації, хоча не раз сварився з керівниками її, головне на тему про ролі футуризму; конкретно, мало не вийшов з Вапліте разом із Слісаренком, обстоючи Бажана і Шкурупія..." (Про опозиційність Шкурупія та Бажана у Вапліте пише також Ю.Смолич у своїх спогадах, зокрема у розділі "Вапліте і я", опублікованому в "Літературній Україні" 1987 р.).

Про дисципліну, що панувала у Вапліте, свідчить заява М.Бажана, в якій поет звертається до Контрольної ради Вапліте, виправдовуючи свою участь в альманасі "Бумеранг":

"Зважаючи на всякі чутки про мою разом з Г.Шкурупієм участь у виданні журналу "Бумеранг", що його має видавати в Києві група чотирьох: М.Семенко, В.Ярошенко, Г.Шкурупій та я, вважаю за свій обов'язок подати до Контрольної ради Вапліте, що членом цієї організації я маю честь бути, таку заяву:

Майбутній журнал "Бумеранг" не є журналом будь-якої літорманізації і саме видання його не спричинить ні в якому разі до утворення нової літорманізації.

Не маючи в м. Києві жодної змоги для громадських виступів, не маючи вільної трибуни для висловлення своїх поглядів і для встрягання, таким чином, у хід тих процесів, що відбуваються тепер на фронті культури України, бо вся київська преса для виступів тих товаришів, що видаватимуть "Бумеранг", абсолютно закрита, ті чотири товариші й вирішили за краще видавати свій маленький журнальчик "Бумеранг".

Щодо відношення "Бумерангу" до Вапліте, то і я, і тов. Шкурупій, будучи членами Вільної Академії, не дозволили жодного ворожого виступа на сторінках "Бумерангу" ані проти Вапліте, ані до прихильних до Академії організацій, як то "МАРС" (тов. Ярошенко був членом Марсу).

Лишаючи за собою право видавати разом з іншими товаришами, не членам Вапліте, спільний орган, я гадаю, що не роблю нічого противного статусу Вапліте.

Що ж до заяви до п/в Друку ЦК про дозвіл видавати “Бумеранг”, де стоїть мій підпис, то без такої заяви ми не мали б змоги оцей журнал видавати.

Якщо трапиться таке, що журнал “Бумеранг” змінить свою лінію, про яку писав я вище, то і я, і, гадаю, тов. Шкурупій, відмовляться від участі в “Бумерангу”.

Потреба ж видання в м. Києві гострого і напруженого дискусійного журналу, що лезо його буде скеровано проти хуторянства, просвітянства й всіляких настроїв приниження сучасної революційної культури України, — потреба така нагальна й пекуча.

Приїхавши до Києва й відірвавшись од безпосередньої участі в роботі Вапліте, я намагатимусь своєю участю в “Бумеранзі” цій роботі допомагати.

Що ж до книжки “Зустріч на перехресній станції”, то зі змісту самої книжки видно, що вона є виключно дискусійна й жодних програмових завдань не має.

3/II 27 р.

Микола Бажан”³.

Очевидно, цього було досить, щоби Хвильовий не гнівався на М.Бажана, а от Гео Шкурупієві, який порвав із Вапліте й повернувся до М.Семенка, автор “Вальдшнепів” помстився, надрукувавши рецензію-донос на безневинний роман Гео Шкурупія “Жанна-батальйонерка” (побачивши реакцію М.Хвильового на “поведінку” М.Бажана й Гео Шкурупія, від М.Семенка поспішили відхреститися й О.Довженко та Ю.Яновський, які перед цим пообіцяли дати статті для “Бумеранга”; порівн. реакцію М.Хвильового на утворення “Техно-мистецької групи А”, описану в “Розповідях про неспокій” Юрієм Смоличем: “Хвильовий, довідавшись про це, лютував...”).

У 1928 р. стосунки М. Бажана і М. Семенка затьмарилися відомою містифікацією, до якої вдався Кость Буревій (під псевдонімом Едвард Стріха він став друкуватися на сторінках “Нової генерації”). Ідея цієї жорстокої акції виникла, звичайно ж, у хвильовістів, до яких у той час належав М.Бажан. Скандал досяг піку тоді, коли в журналі Валер’яна Поліщука “Авангард” була опублікована поема Едварда Стріхи “Зозендропія” (1929. — № 3 (вересень). — С 126—133), яку на час цієї публікації вже набрали в “Новій генерації” (поему вирішено було друкувати в “Авангарді”, аби підкреслити непричетність до містифікації хвильовістів). М. Семенко й Гео Шкурупій не наважилися друкувати оригінал “Зозендропії”. Натомість вони написали свій варіант твору й опублікували його в четвертому числі “Нової генерації” за 1928 рік — з присвятою Миколі Бажану. В поемі є рядки

Зрадив Семенка	Там сиділи українські езопи
і Шкурупія	мудрували
багато було горя і	про кобеляцькі европи
сміху	од запалу
коли футурист Іван	текли бородою слини та
до “Вапліте”	олія
загуб.	і почалась у футуриста Івана
	ЗОЗЕНДРОПІЯ.

Під Іваном, звісно, розумівся М. Бажан. Йому футуристи схильні були приписати авторство оригінальної “Зозендропії”⁴.

Що ж собою являла справжня поема “Зозендропія”, автором якої був Едвард Стріха? А оповідала вона про Юхима Стріху, який мешкав у Парижі під іменням Едвард Штрик, час проводив у салонах, грав на піаніно і знайомився з

³ Заява зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (ф. 2009).

⁴ Едвард Стріха (Кость Буревій) в “Автоекзекуції” пише, що “Семенко ціною зради одного з літературних перекинчиків довідується про справжнє настановлення моєї творчості, про справжню суть самої “Зозендропії” (див.: *Стріха Е.* Пародези Зозендропія. Автоекзекуція. — Нью-Йорк, 1955. — С. 188–189). Отже, розповіді М.Семенкові про задум ваплітян міг швидше Гео Шкурупій, ніж М.Бажан...

мільйонерами, тут він зустрів дочку багатія Жозефину, яка закохалася в нього. Потім Юхим став футуристом, його патроном був Дзержинський, і вже його всі знали як чекіста товариша Стрішинського. Нині цей футурист “в честь чека алітерації на ч, на р, на б черка”.

Едвард Стріха прославляє свого героя:

Відпочива порепана рука...	Шукаємо, допитуємо, не маєм відпочинку,
Червоне сонце палить спини.	страждаємо, а ворогів тягаєм в “Вілла Роз”
Не вільна лиш одна чека, —	і ставимо до стінки ⁵ .
вона карає без упину.	Я
Там	на чолі
зброю викрито,	страшної кари.
там змову...	Про мене не говорять голосно...

Едвард Стріха вводить у свою поему авантюрну лінію: бідна Жозефина за намовою князя Подлеціва стріляє в Стрішинського, її мають за це розстріляти, але чекіст рятує жінку, і вони одружуються.

Едвард Стріха в передмові до поеми говорить, що його твір — це не пародія, а цілком оригінальна річ. На жаль, це була правда. Так само, як правдою було й те, що поема ця, очевидно, знаменувала зовсім нові часи. Літературне угруповання, на чолі якого стояв М. Хвильовий, навіть гадки про те не маючи, запускало у світ сюжет, учасником якого невдовзі стане все їхнє покоління.

У 1928 р. після публікації “Вальдшнепів” М.Хвильового перестане виходити часопис “Валпите” і з’явиться “Літературний ярмарок”, який проіснує до 1930 р., з квітня по грудень 1930 р. протримається “Пролітфронт”. У ці ж роки публікують свої покайні листи М.Хвильовий та ін. Дивує, що письменники, перебуваючи під пильним партійним контролем, знаходять час і сили на розігрування колеги, хай і з ворожого табору. Це якийсь банкет під час чуми, ситуація, коли конаючий намагається занапастити живого. Про стан, у якому перебував М.Бажан під час скандалу із “Зозендропією”, свідчить його лист до А. Любченка, датований 22 березня 1928 р.: “Попсував й купу паперів і кілька кілометрів нервів, і все дарма. Як видертись із такої порожнечі — сам не знаю. Багато дверей зачинено, а ломитися в одкриті двері — це в творчості найгірший вихід, що може бути виходом геть з літератури. Коли ж намагаєшся розчинити, а то й розломити зачинені двері — то за це б’ють і обзивають вчинок такий бешкетом, що його в нашій цнотливій, як стара діва, літературі всілякі євнухи не можуть стерпіти”⁶.

Цю кризу М.Бажан подолав у 1929 р. Думається, не останню роль у цьому відіграла та ж таки історія з “Зозендропією”. Критики й історики літератури схильні вбачати у вчинкові Едварда Стріхи “вищий пілотаж” пародіювання. Пародист, за словами Ю.Шереха, “зумів свої пародії подати так, що представники висміюваних ним течій прийняли їх за чисту монету і — на великий скандал, собі на глум — вмістили їх цілком “всерйоз” у своїх журналах”. Ю.Шерех захоплюється ще й тим, що Едвард Стріха зумів заховати в ті пародії також і “гострі виступи проти політичної системи на Україні”, проти “цілої советської пристосованської “романтичної” літератури того часу”⁷.

⁵ Чи не ця “Вілла Роз” описана в новелі М.Хвильового “Я (Романтика)”: “Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портъери, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету” (*Хвильовий М.* Твори: У двох томах. — К., 1991. — Том 1. — С. 323).

⁶ Цит. за вид.: *Дорогий Аркадію*. Листування й архіварія літературного середовища України 1922 — 1945рр. — Л., 2001.— С. 81.

⁷ *Шерех Ю.* Історія однієї літературної містифікації // *Стріха Е.* Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція. — Нью-Йорк, 1955. — С. 252, 253.

В “Автоекзекуції” Едвард Стріха висловлює своє справжнє ставлення до об’єкта пародіювання: “Справжніх Стріх у нашій літературі треба бити боєм нещадним!” або “Я скажу тільки, що завжди, коли наша марксистська критика буде бити “стріх”, винищувати в нашій літературі стріхіянство, мої гарячі симпатії будуть на боці такої критики”⁸. Під цими словами стоїть дата 15 квітня 1930 р. А у червневому числі “Пролітфронту” за цей же рік Кость Буревій, обравши псевдонім Варвара Жукова, надрукує статтю “Фашизм і футуризм” і цим самим завершить ланцюг пародія — *вирок, знущення — знищення* (а М.Хвильовий ще в лютому 1930 р. посадить на лаву підсудних Гео Шкурупія під час процесу СБУ — див. статтю “А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу “Спілки Визволення України)” в “Харківському пролетарії” № 62.

Протягом п’яти—шести років М.Бажан побачив зворотний бік української літератури. За цей час поет побував футуристом, ваплітянином, на власній шкірі відчув диктат лідерів найяскравіших літературних угруповань, пережив неймовірну душевну і творчу кризу. Можливо, саме тоді й зародився задум поеми “Сліпці”, яка оповідає про стосунки молодого кобзаря з досвідченими кобзарями, задум показати кобзарів не під час виконання дум, у чистому празниковому одязі, а повести читача у приміщення, де збираються сліпці, де вони сплять, їдять, описати їхні пітні тіла, застоєне повітря. Ось монолог молодого кобзаря:

— Напутники добрі, учителі!	Вчителя, майстра і пана,
Братіє перехожа!	Одного із тих, хто іще зберіг
Бандурники, лірники, скрипалі,	Занедбані тайни торбана.
Пісенності пильна сторожа!	Прийшов одклонитись громаді, узять
Я —	Заслужчину рівності й дружби —
учень сліпої громади,	Тяжку, невідрадную оту благодать
слуга	Сліпецької блудної служби ⁹ .

Побачивши (уявивши) вчителів зблизька, молодий кобзар не витримує разючої невідповідності між ідеалом і дійсністю, він кричить:

Кінчайся, кумедіє зганьблена ця!
Ведіть до дверей мене! Двері! Де двері?!¹⁰

У другому розділі “Сліпців” згадується “двічі зрадник і двічі банита” (банита — вигнанець). Полеміка молодого кобзаря тут відбувається не з групою старших кобзарів, а з одним досвідченим лірником:

— Я не товариш вам, діду,
 й не недруг,
Хоч і приبلуда сліпий між людей...
Я не шукаю...
 Ви, діду, ачей
Не перший десяток вакуєте з лірою
І знаєте добре сліпецькі путі,
Що їх я ніколи не визнаю,
 не зміряю...
Діду! Скажи — чи дороги оті,
Замучивши згагою душі,
 виводять
Співців та їх вірних в ясний вертоград?¹¹

Далі молодий кобзар говорить про своє вагання, про свої сумніви щодо обраного шляху і знову звертається до старого кобзаря:

⁸ Стріха Е. Цит. вид. — С. 193, 198.

⁹ Бажан М. Політ кризь бурю. Вибрані твори. — К., 2002. — С. 82.

¹⁰ Там само. — С. 94 (порівн. із рядком листа до А.Любченка “Ломитися в одкриті двері — це в творчості найгірший вихід, що може бути виходом геть з літератури”).

¹¹ Там само. — С. 102.

– Що для тебе ганьба?
Призвичаївся ти до потали!
Чекаю я, діду, – скажи мені правду на це!
Ти вже так натягавсь
і так вже тебе заплювали,
Що плюнути легко й самому собі у лице.
Неважко тобі відказать,
спаплюженому жебракові,
Чий строк уже вийшов,
чий біль і затих, і засох!..
Скажи, не лякайся –
на площі лишилися вдвох.
Скажи, що пророчі сліпці –
махлярі й галаї ярмаркові.
Скажи, що козацький співець –
кумедний тепер скоморох...¹²

Молодий кобзар вимовляє страшні слова про те, у що перетворюється співецьке мистецтво:

Я чую – заходиться лірницький вереск, –
То гонять пісні, наче вівці, на торг...¹³

Про зміни, які сталися в Україні, говорить старий кобзар, говорить про братогубство й “недокінчені чвари”, але при цьому намагається переконати молодого кобзаря, що треба змиритися з тим, що відбувається навколо, навіть плювок сприймати стоїчно, бо “це ж із братерського рота плювок”¹⁴. Молодий кобзар не може згодитися з позицією старого кобзаря, він знову прирікає себе на самотність, бо обирає свій власний шлях, відмінний від усталеного.

Важко сказати, чому М.Бажан у “Сліпцях”, цьому фактично програмному творі, вдався до архаїки, наражаючись на звинувачення в оспівуванні, поетизації минулого, “замаскованому відштовхуванні від сучасності” (М.Доленго). Дивним видається й те, що романтичний “одягу помах” молодого кобзаря знаменував початок руху в бік офіційної літератури. М.Бажан, облишивши намір відійти від літератури, обірвав стосунки із літературними угрупованнями спершу М.Семенка, а потім і М.Хвильового, щоб дотримуватися магістрального естетичного накреслення, відомого нині під назвою соціалістичний реалізм. Шкода, звичайно, що М.Бажана підштовхнули до цього кроку міжорганізаційні чвари, а також амбіції двох оригінальних майстрів слова – Михайля Семенка й Миколи Хвильового.

¹² Там само. – С. 104.

¹³ Там само. – С. 105.

¹⁴ Там само. – С. 108.

